

A U T O R E F E R A T Y

Anna Ambrochowicz-Gajownik

Olsztyn

Z dziejów służby konsularnej Drugiej Rzeczypospolitej we Francji. Marsylski okręg kompetencyjny 1919–1940*

Odzyskanie przez Polskę niepodległości zrodziło pilną konieczność zbudowania własnej służby dyplomatycznej i konsularnej. Zadanie owo nie należało do łatwych, gdyż odradzająca się Druga Rzeczpospolita nie miała w tym zakresie żadnych tradycji. Proces tworzenia się obu służb udoskonalano, czerpiąc wzorce z innych państw¹.

Do wiosny 1919 r. istniały dwa ośrodki decyzyjne dla służby konsularnej, mające odmienne struktury i przepisy, czyli Komitet Narodowy Polski w Paryżu i Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie. W pierwszych miesiącach niepodległości dualizm ten wynikał z faktu, że KNP cieszył się zaufaniem i uznaniem aliantów. Dopiero powołanie rządu Ignacego Paderewskiego w styczniu 1919 r. oraz uznanie Polski *de iure* umożliwiło zawarcie porozumienia w sprawach opieki konsularnej. Komitet Narodowy Polski organizował sieć konsulatów na terenie państw ententy, natomiast MSZ na obszarze byłych państw centralnych. Od kwietnia 1919 r. MSZ przejęło wszystkie placówki konsularne podlegające Komitetowi w wyniku podjęcia przez KNP decyzji o samolikwidacji².

Charakter funkcjonowania służby konsularnej różnił się znacznie od dyplomatycznej. Choć obie reprezentowały państwo poza jego granicami, cechował je odmienny zakres

* Autoreferat rozprawy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Norberta Kasparka. Publiczna obrona odbyła się w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olszynie 29 II 2016 r. Recenzentami byli dr hab. Małgorzata Gmurczyk-Wrońska, prof. IH PAN (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN w Warszawie) oraz prof. dr hab. Mariusz Wołos (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie).

¹ P. Łossowski, *Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Z dziejów polskiej służby zagranicznej*, Warszawa 1992, s. 7, 8; W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006, s. 8, 9.

² W. Skóra, op. cit., s. 23–27; W. Michowicz, *Organizacja polskiego aparatu dyplomatycznego w latach 1918–1939*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995, s. 6–13.

obowiązków. Ta pierwsza stała w cieniu drugiej. Za główne zadania służby konsularnej należy uznać opiekę administracyjno–prawną nad obywatelami polskimi, kreowanie i ochronę interesów gospodarczych państwa, wydawanie wiz obcokrajowcom, wspieranie poczucia narodowego wśród Polonii oraz działania propagandowe.

We Francji okresu międzywojennego polska sieć konsularna w jej szczytowym momencie funkcjonowania liczyła dwadzieścia siedem placówek — od konsulatów generalnych, konsulatów, wicekonsulatów, kończąc na konsulatach honorowych i agencjach konsularnych³. Podstawową jednostką terytorialną polskiej sieci konsularnej był okręg konsularny — tzw. okręg kompetencyjny, który podlegał kierownikowi danej placówki⁴. Współczesny historyk dziejów służby konsularnej Drugiej Rzeczypospolitej Edward Józef Pałyga ustalił, iż kompetencje terytorialne we Francji traktowano liberalnie⁵, dlatego też ich zakres był ustalany przez państwo wysyłające w dokumentacji przekazywanej stronie przyjmującej (listy komisyjne). Potwierdzenie zaś przyjętych ustaleń wyrażało się w *exequatur*, udzielanym przez państwo przyjmujące.

Przedmiotem mojej rozprawy doktorskiej jest ukazanie dziejów konsulatu polskiego w Marsylii w latach 1919–1940. Powołana do życia placówka funkcjonowała w największym porcie południowej Francji. Konsulat został ustanowiony 30 IX 1919 r., a zakończył działalność 23 IX 1940 r.

„Port o bardzo wielkim w przyszłości dla Polski znaczeniu handlowym” — zdanie to, pochodzące z jednego z dokumentów KNP, przyczyniło się do wskazania tego ośrodka miejskiego jako jednego z celów na mapie tworzonej sieci konsularnej we Francji⁶. Za ustanowieniem konsulatu przemawiały także inne względy — połączenie konsulatu w Marsylii z podległymi jemu konsulatach honorowymi, które utworzono w miastach portowych. Nie można oprzeć się pokusie, by stwierdzić, iż port marsylski stanowił przysłowiowe okno na świat nie tylko w obrocie towarami, ale także był przepustką dla cudzoziemców jako przystanek w ich trasie lub docelowe miejsce.

Placówka marsylska w okresie międzywojennym działała aktywnie na polu życia ekonomicznego, nawiązując kontakty z wpływowymi osobami w świecie biznesu, przedsiębiorcami i przedstawicielami handlowymi. Dobór odpowiedniej kadry konsularnej ułatwiał w znacznym stopniu realizację owych przedsięwzięć, zwłaszcza w odniesieniu do placówek honorowych.

Wpływ na podjęcie decyzji o powierzeniu funkcji konsula honorowego miało pro polskie nastawienie kandydatów, jednak w większości przypadków decydowały o tym korzyści materialne, jakie można było dzięki tej działalności osiągnąć. Wzajemne relacje na linii placówka marsylska–konsulaty honorowe na ogół były pozytywne, lecz spory wkład w ich utrzymanie wnosili przysyłani do konsulatów pracownicy kontraktowi.

Okręg kompetencyjny konsulatu rozciągał się początkowo na dwadzieścia sześć departamentów południowej Francji oraz na podległe mu konsulaty honorowe w Nicei, księstwie Monako i w Algierze. Zmieniał się on wraz z powstawaniem nowych placówek konsularnych

³ W. Skóra, op. cit., s. 881, 882. Zob. *Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1932–1939*, wydawany przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie.

⁴ W. Skóra, op. cit., s. 71.

⁵ E. Pałyga, *Stosunki konsularne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970, s. 172.

⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Komitet Narodowy Polski w Paryżu (dalej: KNP), sygn. 39/171, Projekt sieci polskich placówek konsularnych we Francji, Anglii, Belgii, Szwajcarii, Włoszech, Hiszpanii oraz prowizoryczny budżet tych na II półrocze 1919 r., Francja, Paryż, kwiecień 1919 r., k. 67; *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1918*, red. S. Dębski, Warszawa 2008, dok. 117: [po 12 grudnia] notatka Wydziału Konsularnego MSZ w sprawie utworzenia sieci konsularnej, s. 233–236.

na południu Francji. Proces ten wykrystalizował się w 1930 r. W latach trzydziestych centrala MSZ powierzyła nowo tworzone konsulaty honorowe w Oranie, Tunisie, Casablance, Dakarze, Konakry, Monrowii, na Madagaskarze, na Bliskim Wschodzie w Bejrucie oraz na Dalekim Wschodzie — w Sajgonie i Hanoi oraz Bangkoku — merytorycznej opiece właśnie konsulatom w Marsylii. Rozwijanie sieci konsulatów honorowych spowodowane było nie tylko trudną sytuacją ekonomiczną Polski, ale przede wszystkim światowym kryzysem gospodarczym.

Wachlarz zadań, z jakimi przyszło się zmierzyć pracownikom konsulatu w jego okręgu kompetencyjnym, obejmował nie tylko sprawy natury ekonomicznej. Placówka opiekowała się liczną emigracją zarobkową, Polakami wstępującymi do Legii Cudzoziemskiej oraz obserwowaniem polityki kolonialnej w Liberii i na Madagaskarze. Pomagała w inicjowaniu życia kulturalno-oświatowego.

Do dnia dzisiejszego działalność konsulatu RP w Marsylii znana nam jest jedynie dzięki wspomnieniom Jana Meysztowicza, który nakreśla ogólny obraz funkcjonowania placówki i wykonywania przez nią powierzonych jej zadań. Meysztowicz, który jako pracownik kontraktowy współtworzył i rozwijał placówkę, uważał, że miał „szczęście trafiając do Marsylii, bo tylko na małych placówkach można się bardzo dużo nauczyć, każdemu bowiem z kontraktowców przypadał szeroki zakres obowiązków”⁷. Nie sposób nie zgodzić się z jego słowami, jednak warto podkreślić, że od lat trzydziestych szef Wydziału Osobowego Biura Personalnego w centrali MSZ Wiktor Tomir Drymmer ograniczył liczbę przyjmowanych na placówki konsularne kontraktowców do sześciu osób. Pochodną tej decyzji było rozszerzenie zakresu obowiązków wszystkich pracowników placówek konsularnych we Francji. Jednak czy należy uznać konsulat w Marsylii za małą placówkę, pozostaje kwestią dyskusyjną.

Krótkie opisy pracy konsulatu w Marsylii znajdziemy we wspomnieniach Michała Budnego, a także w monografiach Haliny Janowskiej, Jacka Knopka, Janine Ponty, Wojciecha Skóry, Mariusza Wołosa, Przemysława Marcina Żukowskiego⁸. Z racji tego, iż literatura bezpośrednio dotycząca dziejów konsulatu w Marsylii jest bardziej niż skromna, dla właściwego odtworzenia podstaw funkcjonowania tej placówki niezbędna była kwerenda zasobów archiwalnych. W pracy wykorzystano materiały z czterech polskich archiwów, w tym trzech z siedzibami poza granicami kraju, oraz czterech zagranicznych. Największy zbiór dokumentów, wykorzystany w rozprawie, przechowywany jest w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Z punktu widzenia pracy najważniejszy okazał się zespół Konsulatu RP w Marsylii z okresu lat 1919–1945, liczący ponad tysiąc jednostek archiwalnych. Jest to największy objętościowo zachowany zespół archiwalny placówki konsularnej z okresu międzywojennego. Jego stan zachowania determinował stopień wykorzystania archiwaliów w pracy.

Akta zespołu obejmują szerokie spektrum działalności konsulatu w omawianym okresie oraz podległych mu konsulatów honorowych. W dokumentach można odnaleźć informacje dotyczące spraw finansowania samej placówki i podległych jej konsulatów honorowych.

⁷ J. Meysztowicz, *Czas przeszły dokonany. Wspomnienia ze służby w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w latach 1932–1939*, Kraków 1984, s. 51.

⁸ M. Budny, *Wspomnienia niefrasośliwe*, wyd. Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1985; H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919–1939)*, Warszawa 1964; J. Knopek, *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz 2001; J. Ponty, *Polonais méconnu. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre — deux — guerres*, Paris 2005; W. Skóra, op. cit.; M. Wołosa, *Alfred Chłapowski (1874–1940). Biografia ambasadora Polski we Francji*, Toruń 2001; P. M. Żukowski, *Na przelomie wojny i pokoju. Francja w oczach polskiej opinii publicznej od wiosny 1938 roku do lata 1940 roku*, Kraków 2012.

Z punktu widzenia reprezentacyjnego charakteru miejsca ważne było odnalezienie informacji o lokalu przeznaczonym na biuro.

Kolejną istotną, ze względu na stopień wykorzystania, grupą archiwaliów są zespoły konsulatów honorowych w Algierze, Tunisie, Casablance, Nicei, Monako, Tananariwie. Ich zawartość w głównej mierze obejmuje materiały o charakterze gospodarczym. W dokumentach przewijają się także informacje o emigracji polskiej w Afryce Północnej.

Kolejnym ważnym zbiorem dokumentów archiwalnych z punktu widzenia niniejszej pracy okazały się zespoły Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Komitetu Narodowego Polskiego oraz Ambasady RP w Paryżu.

Niniejsza praca nie mogłaby powstać bez kwerendy w archiwach francuskich. W Archives du Ministère des Affaires Étrangères w podserii Pologne znajdują się cenne informacje o powoływaniu poszczególnych polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych. Cennym źródłem okazały się bez wątpienia raporty o polskiej emigracji zarobkowej w Francji.

Z punktu widzenia poznania zasad funkcjonowania administracji terenowej, czyli prefektur, niezbędne było przeanalizowanie zespołu Police Générale w Archives Nationales w Pierrefitte–sur–Seine. W raportach sporządzanych przez prefektury można odnaleźć cenne informacje o gospodarce i finansach poszczególnych departamentów. Ponadto są one źródłem wiedzy o cudzoziemcach pracujących w poszczególnych zakładach pracy.

Z punktu widzenia prezentowanej rozprawy ważnym jej uzupełnieniem było wykorzystanie materiałów archiwalnych przechowywanych w Bibliotece Polskiej w Paryżu (BPP), Instytucie Polskim i Muzeum im. Generała Władysława Sikorskiego w Londynie (IPMS) oraz w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (IJP), zwłaszcza tych z przełomu lat 1939/1940.

Niniejsza rozprawa składa się z czterech rozdziałów o układzie problemowo–chronologicznym. Rozdział pierwszy poświęcony został powołaniu do życia konsulatu i jego umiejscowieniu w systemie sieci konsularnej II RP we Francji, fluktuacyjnemu charakterowi struktury wewnętrznej, relacjom z władzami lokalnymi oraz organizacji podległych mu konsulatów honorowych. W dalszej części przedstawiono problematykę personelu konsularnego, jego układ hierarchiczny oraz zakres obowiązków, a także zasady finansowania placówki.

W rozdziale drugim zaprezentowano problematykę związaną z sytuacją emigracji polskiej. Ważnym zagadnieniem było określenie skali zróżnicowania warunków pracy oraz elementów życia codziennego. Przedstawiono także charakterystykę szkolnictwa polskiego i proces animacji życia kulturalnego, które odgrywało niebagatelną rolę w podtrzymywaniu świadomości narodowej emigrantów. W tej części pracy zwrócono uwagę na kwestię wstępujących do Legii Cudzoziemskiej Polaków, plany pozyskania Madagaskaru w celu przesiedlenia tam obywateli polskich pochodzenia żydowskiego, a także akcji utworzenia plantacji prowadzonej przez osadników w Liberii.

Rozdział trzeci omawia charakterystykę działalności konsulatu marsylskiego i konsulatów honorowych na niwie ekonomicznej. Przeprowadzono analizę transakcji handlowych między Polską a Francją poprzez omówienie wymiany produktów w porcie marsylskim. Przedstawiono pozytywne i negatywne aspekty nawiązywania kontaktów na szczeblu lokalnym.

W ostatnim, czwartym rozdziale podjęto próbę przedstawienia działalności konsulatu w wymiarze prac administracyjnych, w tym także w sferze polityki paszportowej i wizowej. Materiał aktowy pozwolił na zasygnalizowanie licznych problemów wiążących się z wydawaniem paszportów, a tym samym potwierdzania obywatelstwa polskiego. W dalszej części rozdziału omówiona została sprawa opieki konsularnej w zakresie pomocy materialnej. Wykazano niewystarczalność środków finansowych przekazywanych na ten cel. Określono formy współpracy między konsulem a organizacjami polonijnymi. Omówiono

skomplikowany proces nadzoru nad osobami chorymi i pokrycia kosztów ich leczenia. Odłączyła się od konsulatu działalność referatu spraw wojskowych. Na uwagę zasługuje również tworzenie podręcznej biblioteczki konsularnej, która miała ułatwić pracę zespołowi konsularnemu.

Działalność konsulatu polskiego w Marsylii to wypadkowa bilateralnych relacji stolic nad Sekwaną i Wisłą. Decyzje podejmowane na szczeblu rządowym przyczyniały się do kształtowania relacji na niwie lokalnej — konsulatu z władzami miejscowymi. W literaturze przedmiotu stosunki polityczne, dyplomatyczne, wojskowe zostały przez polskich i zagranicznych badaczy już nakreślone. Wyniki ich badań ukształtowały charakter narracji prezentowanej dysertacji.

Na szczeblu lokalnym konsulat zmuszony był do wypracowania takiego modelu prowadzenia własnej polityki, aby władze miejscowe nie utrudniały jego pracy w podległym mu okręgu kompetencyjnym. Owe relacje na ogół układały się pozytywnie. Brak zachowanych sprawozdań, opisujących charakter wzajemnych stosunków, zrodził wiele pytań w trakcie prowadzonej kwerendy. Po wnikliwej analizie działań konsulatu, na podstawie materiałów archiwalnych, można przyjąć założenie, że konsulat wszelkimi siłami starał się wpływać pozytywnie na rozwój stosunków z władzami lokalnymi.

W latach dwudziestych prace konsulatu sprowadzały się do poznania realiów życia na prowincji. Z drugiej strony placówka sama musiała stworzyć własny system pracy, który początkowo się nie sprawdził, co skutkowało zdegradowaniem jej do rangi konsulatu honorowego. Należy skonstatować, iż aktywność konsulatu nie przynosiła żadnych korzyści do 1921 r. Dopiero nawiązanie bilateralnych stosunków gospodarczych w rok później oraz tworzenie skupisk polonijnych w największych departamentach przemysłowych okręgu kompetencyjnego sprawiły, iż konsulat ponownie stał się placówką etatową. Rozwijanie sieci placówek honorowych przyczyniło się do rozszerzenia prac konsularnych. Lata trzydzieste zmieniły system funkcjonowania placówki. Sytuację wymusił kryzys ekonomiczny, który wpłynął na zmianę polityki Francji wobec cudzoziemców. Dla placówki był to trudny okres, z którego problemami nie do końca sobie poradziła.

Wieloaspektowość działalności konsulatu uniemożliwia w sposób deklaracyjny jego ocenę, na co wpływ miał między innymi zmienny charakter bilateralnych stosunków Polski i Francji. Z części postawionych przed nim zadań nie mógł się wywiązać w całości, inne zrealizował ponad wymagane minimum. Wypadkową jego działalności stanowiła obsada personalna i sposób, w jaki ułożył sobie relacje z otoczeniem.